

Мирјана М. МАШНИЌ

ВО МАНАСТИРОТ ВЕЉУСА Е ОТКРИЕНА ФРЕСКА НА ДВАЈЦА АПОСТОЛИ ВО СИМБОЛИЧНА ПРЕТСТАВА НА „ПРЕГРАТКА“ ИЛИ „БАКНЕЖ НА МИРОТ“

Клучни зборови: *Вељуса, манастир Богородица Елеуса, апостоли во „прегратка“ или „бакнеж на мирот“, апостол Филип, апостол Вартоломеј*

Апстракт: *Во манастирската црква Богородица Елеуса во Вељуса, во рамките на конзерваторско-реставраторските работи на ѕидното сликарство е откриена фреска на двајца апостоли прикажани во момент на блиска прегратка и размена на бакнеж. Поради лошата состојба на живописот, како и местото на кое се насликани - внатрешна страна на архитектонски лачно оформениот и дополнително пробиеен влез за доградената проскомидија - отежната е нивната идентификација. Фреската настанала во време на првата обнова на црквата (XII век) и стилски е блиска на живописите во Нерези и Курбиново.*

Вовед

Првите истражувачко заштитни интервенции на манастирската црква Св. Богородица Елеуса во Вељуса, кај Струмица, се изведувани во периодот од 1969 до 1972 година, кога нејзината архитектура, ѕидното сликарство, мермерниот иконостас и подниот мозаик, биле предмет на конзервација раководена од проф. д-р Петар Миљковиќ Пепек. Следствено, истражувачките резултати од конзерваторските работи проф. Пепек ги соопштил во неговата досега ненадмината книга насловена како „Вељуса, манастир Св. Богородица Милостива во селото Вељуса крај Струмица“, објавена во Скопје во 1981 година. Публикувањето на резултатите се драгоцена придобивка за следење на оригиналните и ретко зачувани споменици од XI век подигнати кај нас.

Посебно треба да се истакне конзерваторската презентација на оригиналните делови на архитектурата (1080) и на делумно зачуваното ѕидно сликарство (1085-1093)¹ - наос, нартекс и парак-

лис, и на доградбите и ѕидното сликарство (втора половина на XII век)² - егзонартекс, ниша на проскомидија од која е пробиеен влез во вид на тунел во олтарниот простор, и трем од јужната страна на нартексот и егзонартексот. Во подоцнежните векови имало интервенции кои повеќе биле деградирачки во однос на оригиналот. Тоа особено се однесува на ѕидното сликарство од XIX век,³ со кое биле целосно девастирани сликаните површини од XI век со нивно обивање/исчукување. Настрадале фреските во полукалотите од јужната, западната и северната конха, додека источната конха и куполата од наосот се, на некој начин, поштедени од „обновителскиот бран“. Сидовите од пред иконостасниот простор на наосот се малтерисани и повторно живописани во XIX век. Живописот од XIX век е со мошне лош техничко-технолошки квалитет поради што при конзерваторско-реставраторските интервенции од пред 50 години, проф. Пепек одлучил тој да биде делумно презентираан само во горните зони (поткуполен прстен со пандатифите и полукалотите од конхите со челните лакови). Сидните површини од трите конхи (j/з/с), биле покриени од корнизот до подот со светол тон.

Открытие од најновите конзерваторски истражувања

Актуелните конзерваторски интервенции кои се изведуваат од 2019 година наметнаа нов приод кон деградираниот живопис од XIX век, а новите сондирања и чистењето на новонанесениот малтер (од XIX век) се вршени и со цел да се истражи евентуалното постоење на стар живопис.⁴

² Оп. cit., 223-233.

³ Оп. cit., 233-234.

⁴ За конзерваторските работи во Вељуса е добиен грант од Американската амбасада. Активностите се

¹ П. Миљковиќ Пепек, *Вељуса, манастир Св. Богородица Милостива*, 150-222.

При сондажните истражувања во внатрешниот дел од пробиениот влез во проскомидијата, на североисточната страна од лачниот премин, на површина од 0,90 см широчина покриен со малтер во XIX век е откриен стар живопис од првата обнова на црквата (XII в.).⁵ Претставени се стоечки фигури на двајца светители свртени еден кон друг, во момент на блиска прегратка во која е најпрвин препознаена познатата иконографија на двајцата апостоли Петар и Павле наречена „прегратка“ или „бакнеж на мирот“ и чија комплексна симболика најчесто ја персонифицирала братската слога и љубов, но и единството на екуменските цркви.⁶

Двајцата апостоли се свртени еден кон друг, со доближени образи во гест на добра волја. Тие имаат испружени раце еден кон друг, со тоа што на апостолот од левата страна, кој е облечен во виолетов хитон и зелен химатион рацете му се отворени нанапред, додека десниот, кој е облечен во зелен хитон и виолетов химатион рацете му се покриени со химатионот. Поради оштетувањата и малтерните остатоци сликаната површина беше слабо видлива што доведе до забуна во идентификацијата. Првично се претпостави дека лево е насликан апостол Петар, а десно апостол Павле. Со чистењето на ликовите се утврди дека не станува збор за двајцата водечки апостоли Петар и Павле бидејќи обликот на косите и физиономските црти се спротивни на иконографските обрасци на двајцата познати апостоли. Имено првиот апостол (за кој се претпоставуваше дека е Павле) изгледа дека има седа коса, но тој е голобрад и нема ниту седи мустаќи, ниту округла седа брада (косата поради оштетувањата изгледа седа). Вториот апостол ги нема одликите на Павле - високо проќелаво чело, темни мустаќи и полудолга брада, туку косата му е речиси идентична како на првиот апостол, црната сенка во долниот дел од лицето и вратот како да се втопени во темната куса брада, додека над горната усна се забележуваат ретки мустаќи изведени со црни линии. Понатаму, самата површина диктирала фигурите да бидат насликани

вршат под раководство на Богдан Таневски, конзерватор советник.

⁵ Благодарение на посветената и пожртвувана работа на нашиот колега сликар конзерватор Никола Кекеновски, член на тимот, и на неговиот истражувачки дух во текот на 2021 година се обнови малтерисаните површини во предниот дел од влезот во проскомидијата под кој е откриен стар живопис. Тие површини не се истражувани во време на работата на проф. П. Миљковиќ Пепек.

⁶ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi, Architecture, Programme, Patronage*, Weisbaden, 2000, 32-33, со релевантна библиографија

Сл. 1 Апостоли во симболична претстава на „прегратка“ или „бакнеж на мирот“, фреска во пробиениот влез за новоизградена проскомидија, Велјуса (фото М.М.Машиќ)

издолжено. Влезна арка однатре е декорирана со орнаментирана бордура од синусоидни елементи, мотив кој се јавува на јужниот влез од егзонартексот, од страната на тремот (XII в.). Од другата страна како пандан на „апостолскиот бакнеж“ била насликана уште една композиција од чии остатоци не е можно да се идентификува нејзината тематика. Оштетувањата на композицијата се направени во подоцнежниот период кога влезот во преминот/тунелот во олтарот бил зголемуван кон височина.

Поблиска идентификација на апостолите

Познато е дека Бакнежот на двајцата апостоли Петар и Павле е толкуван на различни начини. За едни, бакнежот значел помирување на двајцата апостоли по разидувањето во Антиохија и претставувал симбол на мир и разбирање, за други, бакнежот значел средба на Исток (кој го претставува апостол Павле) и Запад (кој го претставува апостол Петар), додека третите гледаат во него симбол на судбина што ја делат двајцата апосто-

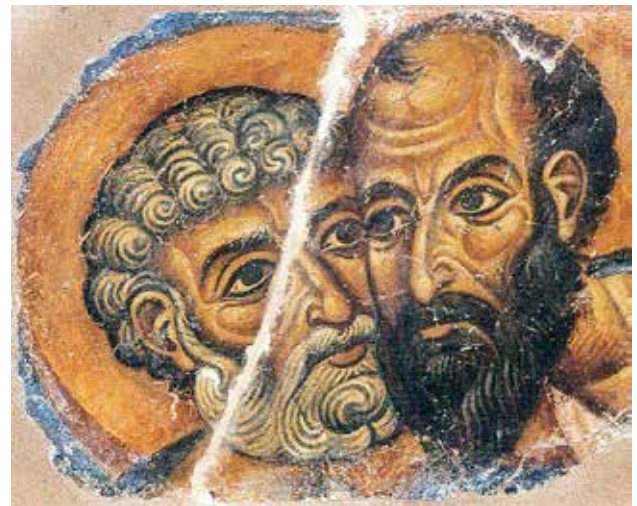
Сл. 2 Апостоли во симболична претстава на „прегратка“ или „бакнеж на мирот“, детаљ (фото М.М.Машиник)

ли, кои биле маченици во Рим, првиот исечен со меч, а другиот распнат како и неговиот Учител.⁷ Двајцата апостоли немале заеднички мисионерски пат, се сретнале неколку пати во Ерусалим и Антиохија, а меѓу нив имало жестоко несогласување во начинот на ширење на христијанството.⁸ Најстар примерок на претставата зачуван до денес е познатиот фреско фрагмент од светогорскиот манастир Ватопед (1170-1180). Подоцна оваа иконографија на двајцата апостоли се јавува поретко, на пр. на една кружна икона (XV век) од манастирот Патмос, на икона (XV век) од манастирот Каракал, потоа на фреска од нишата над влезната вртата во црквата Свети апостоли Петар и Павле во Костур (XVI век), сликана од Онуфриј Аргитис.⁹

⁷ Др Павле (Јазиги), *Архиепископ Алепа и Александрије у Сирији* (<https://www.vjeronauka.net/pravoslavne-novosti/something-we-should-know-about-apostles-peter-and-paul>)

⁸ Δ. Κυρτατας, *Πετρος και Παυλος, Οι Δωδεκα Μηνες Καλοκαιρι, Τομος ΜΘ'. Επτα Ημερες, Καθημερινη*, Αθηνα 2002, 38.

⁹ Πρεσβυτέρα Μαρία Τοτού-Αγιογράφος, *Η εικόνα του Ασπασμού των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου – Σύμβολο ειρήνης και καταλλαγής* (https://proskynitis.blogspot.com/2017/06/blog-post_170.html)

Сл. 3 Апостоли Петар и Павле/„прегратка“ или „бакнеж на мирот“, фрагмент од фреска, 1170-1180. Манастир Ватопед на Света Гора

Со оглед дека во Вељуса не се претставени апостоли Петар и Павле, аналогии на моментот на прегратка побаравме во други иконографски решенија како што е Причестувањето на апостоли во кое, овој чин меѓу некои од апостоли ја персонифицираат најчесто братската слога и љубов. Прашање е дали во Вељуса, двајцата прегрнати апостоли се извадени од контекст на Причестувањето, бидејќи самото Причестување не е

Сл. 4 „Бакнеж на мирот“ во Причестување на апостолите во Нерези

Сл. 5 „Бакнеж на мирот“ во Причестување на апостолите во Верија (преземена фотографија од ВЕРОЈА BYZANTINH)

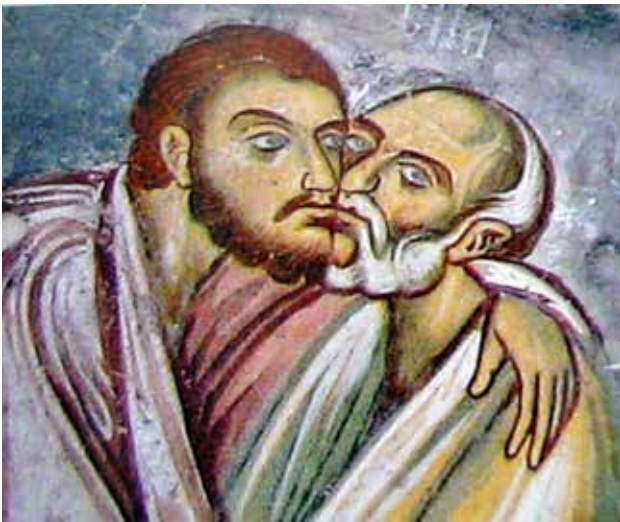
Сл. 6 „Бакнеж на мирот“ во Причестување на апостолите во Свеќани (преземена фотографија од П. Костовска)

претставено во целина. Дека двајцата апостоли се дел од Причестувањето, насликани на самиот влез во проскомидијата /северниот дел од олтарот е претпоставка која се оправдува со просторот/местото каде што принесените дарови - лебот и виното се приготвуваат за светата тајна на евхаристија кога тие ќе се претворат во тело и крв Христова.¹⁰ Истражувачите се обиделе да ја одгатнат идејата за вклучување на мотивот на преградка во контекст на Причестувањето преку неколку византиски цркви блиски по хронологија (XII и XIII век) и географски простор. Така, во Св. Пантелејмон во Нерези апостолите кои разменуваат бакнеж се Андреј и Лука (припаѓаат на поворката која се причестува со леб).¹¹ Во Св. Јован Богослов во нешто оддалечената Верија, двајцата апостоли кои се насликани во преградка се повторно Лука и Андреј.¹² Во Св. Никола, Манастир, Мариово, последните двајца

¹⁰ Љ. Стошиќ, *Мали речник црквених појмова*, Београд, 2001, 128.

¹¹ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi*, L. 10, fig., XIX ; Д. Барциева -Трајковска, *Св. Пантелејмон, Нерези, Живопис*, Скопје 2004, 127.

¹² M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle*, Symoisium de

Сл. 7 „Бакнеж на мирот“ во Причестување на апостолите во Манастир (преземена фотографија од П. Костовска)

апостоли во поворката која пристапува од север се Симон и Вартоломеј, прикажани во момент на блиска прегратка и размена на бакнеж.¹³ Црквата Св. Константин во Свеќани ги следи истите модели како во Манастир, и на идентичен начин и во идентична местоположба ги претставува прегрнатите апостоли, кои поради оштетувањата не можат да се идентификуваат.¹⁴ Во Св. Јован Богослов - Канео, се наоѓа модифицирана варијанта на овој иконографски детаљ, при што двајца апостоли од поворката која се причестува со вино се свртени еден кон друг, во момент на антиципација на прегратка и бакнеж.¹⁵

За кои двајца издвоени апостоли во прегратка во Вељуса станува збор? Претпоставуваме дека тие може да се идентификуваат како младиот апостол Филип кој се слика последен во поворката на апостолите, а дека до него е апостол Вартоломеј. Претпоставката дека се тоа Филип и Вартоломеј се должи и на некои сознанија за нив.

Апостолите Филип и Вартоломеј припаѓале на Христовите Дванаесетмина. Двајцата, заедно

Soroćani, 1965, Beograd 1967, 63, fig.7. M. Myron, *Les peintures murales de L' église de Saint-Jean le Theologien à Véria*, ΒΕΡΟΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ, Α ΤΟΜΟΣ, ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, Βεροја 1997, ΠΙΝ.5.

¹³ Д. Коцо - П. Миљковиќ - Пепек, *Манастир*, Скопје, 1958, 49, Таб. XIII и Таб. XIV; П. Костовска, *Свети Никола Манастир*, Скопје 2020, 87-89. сл.99, сл. 108.

¹⁴ П. Миљковиќ - Пепек, *Црквата св. Константин од село Свеќани*, Симпозиум 1100-годишнината од смртта на Кирил Солунски, I, Скопје, 1970, 149-162.

¹⁵ П. Миљковиќ - Пепек, *Црквата Св. Јован Богослов Канео во Охрид*, Културно наследство III, Скопје 1967. Т.Х-ХII, црт. 3.

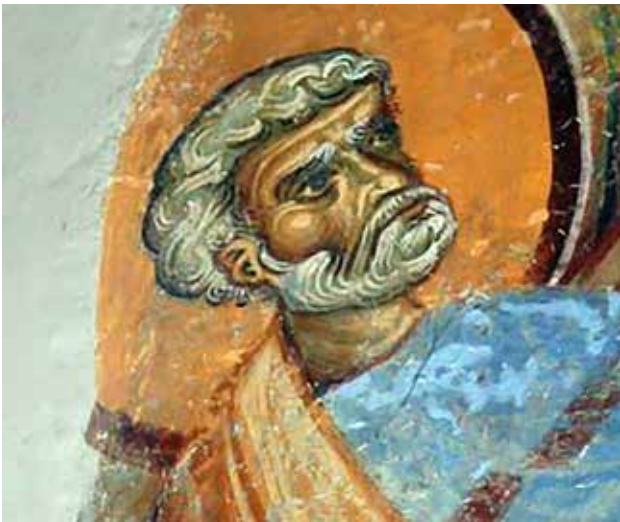

Сл. 8 Двајца апостоли од Причестувањето во момент на антиципација на прегратка и бакнеж, црква Св. Јован Канео, Охрид

со сестрата на Филип Маријам - а некое време и со свети Јован Богослов, проповедале Евангелие најпрвин во Азија, потоа во Индија и, најпосле, во Ерменија, каде маченички настрадале. Во Јерапол со молитва ја умртвиле големата змија која паганите ја држале во храмот и ја обожавале, а на некој кој 40 години бил слеп му го вратиле видот. Паганите станале против нив и двајцата ги распнале на крст. (Вартоломеј наопаку). И тогаш се случил земјотрес, од кој многумина загинале. Уплашените пагани побрзале да ги симнат апостолите од крст, но Филип веќе починал, а Вартоломеј бил уште жив. Потоа Вартоломеј заминал во Индија, каде што проповедал Евангелие и чинел чуда поради што е повторно распнат на крст, потоа, кожата му ја одрале, а главата отсекле. Моштите на Вартоломеј и Филип се чуваат во Рим.

Стилски и иконографски карактеристики, и историско-литургиски контекст на новооткриената фреска

На прв поглед, се чини дека двајцата апостоли се изоморфни и имаат исти физиономски црти. Извиените веѓи, формата на носот со карактеристичен завршок на ноздрите и полуотворените очи, градење на структурата на волуменот на лицето со светло-темни акценти имаат моќ и из-

Сл. 9 Живопис од Нерези

раз на курбиновскиот живопис, додека наместа воздушестиот колорит е близок на Нерези. Претпоставуваме дека е работен, како и живописот на фасадата во тремот од ист/и мајстор/и во времето меѓу Нерези и Курбиново, можеби поблиску во времето на Курбиново. Делумно зачуваниот фасаден живопис во тремот на Богородица Елеуса проф. П. Миљковиќ Пепек го сместува во времето на Нерези (1164).

Интересни се тезите на истражувачите во однос на догматските карактеристики на Прегратката на некои од апостолите во контекст на Причестувањето во гореспоменатите цркви, и нив ги презентира Петрула Костовска во својата монографија *Св. Никола во с. Манастир*¹⁶ од кои, во текстот издвојуваме неколку. За Ида Синкевиќ претставата на прегратката на апостолите Петар и Павле најчесто ја персонифицирала братската слога и љубов, како и единство на екуменските цркви, но Бакнежот на апостолите од Причестувањето е Бакнеж на мирот, древен ритуал кој во современите богослужби се разменува помеѓу свештениците кон крајот на Молитвата на принесувањето, па оттука мотивот во Нерези ги прокламира идеите на единство, мир и хармонија.¹⁷ Интересно е разгледувањето на ова прашање во поширок историски контекст, во рамките на конкретните аспирации на Мануел I Комнен и на неговиот роднина Алексиј Ангаел Комнен, ктитор на манастирот Нерези, а подоцна и на Михаил VIII Палеолог кон целосна унија на Источната и Западната црква,¹⁸ кога симболиката на Бак-

¹⁶ В. П. Костовска, *Свети Никола Манастир*, 87-90.

¹⁷ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi*, 32, со цитирана литература.

¹⁸ P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, Cambridge, 1993, 27-109.

Сл. 10 Живопис од Курбиново

нежот на апостолите добива своја идеолошка оправданост¹⁹ за политичката идеја за хармонично постоење и помирување на двете цркви. Тоа е причината за појавување на мотивот на единство, толеранција и слога во споменатите цркви од XII и XIII в. Според Шерон Герштел мотивот кој симболизира духовно братство и екуменско единство треба да има достоинство место во една манастирска црква, но објаснувањето го бара во современата литургиска практика.²⁰

Прашањето на идентификацијата на двајцата апостоли во прегратка во Вељуса останува и понатаму отворено, иако не е суштинско бидејќи, идејата е во самиот чин на прегратката на некои од двајца апостоли во Причестувањето, која сугерира единство, мир и хармонија.

¹⁹ Алексеј Комнен, активно учествувал во жолчните дебати околу иднината на источната црква што се одразило на програмата на Нерези. I. Sinkević, *Nerezi*, 33, 34-35.

²⁰ S.E.J. Gerstel, *Beholding the Secred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, University of Washington Press, Seattle and London, 1999, 61; П. Костовска, *Свети Никола Манастир*, 88-89.

Mirjana M. MAŠNIĆ

THE DISCOVERED FRESCO IN VELJUSA WITH THE TWO APOSTLES IN THE SYMBOLIC DEPICTION OF “EMBRACING” OR THE “KISS OF PEACE”

Summary

In May 2021 during the ongoing conservation and restoration on the frescos in the monastery of the Holy Virgin Eleusa in Veljusa near Strumica were discovered two standing figures of apostles with a symbolic image “embracing” or the “kiss of peace”. The apostles are painted on the north area of the arch crossing that was made later, as the entrance leading to the rebuilt proskomedion, and on the south side was made tunnel as the entrance to the altar space (intervention made in the 12th century). The two apostles are painted in full size looking at each other with their hands embracing in the moment of the kiss. The established iconography about the leading apostles Peter and Paul has the oldest depiction in fragment saved at the monastery Vatopedi.

However, the two apostles from Veljusa are not Peter and Paul, but separated apostles most probably from the composition Holy Communion of the Apostles. The researchers have tried to uncover the idea for introducing the motive of the embracing in context of the Communion from several Byzantine churches- Nerezi, Veria, Svekjani, Manastir and Kaneo, that very near to the chronology (from the 12th and the 13th century). This symbolic gesture is not used by the same apostles. In Nerezi these are Andrew and Luke, in Veria is Luke and Andrew, in Svekjani the two apostles are not identified, in Manastir are Bartholomew and Simon, while in Kaneo the two apostles are not identified. We assume that the two apostles in Veljusa, alongside isomorphic appearance, and the

missing inscription, have same iconographic features we may identify them as apostles Philip and apostles Bartholomew, which were associated with their missionary actions.

The fresco painting by style is very close to Nerezi and Kurbinovo, for this reason the first chronology can be placed in to the period between Nerezi (1164) and Kurbinovo (1191).

To say that the two apostles are part of Holy Communion that are painted at the entrance to the proskomedion/ the north section from the altar is an assumption, however can be confirmed with space/place where Christ's sacrifice from bread and wine are given in the Eucharist. The kiss of the apostles at Nerezi presents the “kiss of peace”, an ancient ritual, which is practiced in the contemporary service, an exchanged among the priests at the end of the Prayer for sacrifice. Furthermore, the historic context of the fresco program is shown frame about the concrete aspiration of Manuel I Komnenos, for full union of East and the West church, and the symbol of the “kiss of the apostles” has an ideological justification for a harmonic existence and reconciliation for the two churches, which was the context of Manuel I Komnenos and for Michael VIII Palaeologus.

Without uncertainty which apostles are represented in Veljusa, the act of embracing gives a suggestion of unity, peace and harmony.

